

Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер¹

М.Қ. Ескеева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: yeskeyeva@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
мақал-мәтелдер,
жойылу қаупіндегі
тілдер, сары
ұйғыр тілі,
паремиологиялық
мағына,
лингвофилософия,
жалпытүркілік
дүниетаным,
рухани-мәдени
құндылықтар.

FTAMP 16.21.49

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

Өзіндік қалыптасу жолы бар қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер жалпытүркілік паремиологиялық жүйемен тығыз байланыста дамиды, бұл жалпытүркілік тілдік жүйенің ішкі ыдырау үдерістерінің бағыттарын айқындайды. Белгілі бір тілдің зерттеу нәтижелері келесі бір түркі тіліндегі қайшылықты проблемалардың шешімін табуға, теориялық пайымдауларды толықтыра түсуге, жалпытүркілік дүниетанымның ерекшеліктерін анықтауға ықпал етеді. Қарқынды ассимиляциялық үдерістегі түркі тектес сары ұйғыр тілінде сақталған аздаған мақал-мәтелдер де этнос дүниетанымның ерекшеліктерімен қатар жалпытүркілік дүниетанымның қырларын аша түсуге, жалпы түркі тілдері паремиологиялық жүйесінің даму жолының ерекшеліктерін нақтылауға септігін тигізеді. Мақалада функционалдық қолданыс аясы тарылған сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдердің мағынасы мен қолданыс ерекшеліктері халықтың тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрі аясында, рухани-мәдени құндылықтар тұрғысында қарастырылады. Біртұтас паремиологиялық мағынаның ситуациялық қолданысындағы өзгерістерге мақал-мәтелдер құрамындағы доминант лексемалардың семантикалық аясы да ықпал ететіні айқындалады. Тәңірлік сенімді, әлеуметтік қатынастарды, отбасылық және адамгершілік құндылықтарды сипаттайтын сары ұйғыр мақал-мәтелдерінің этномәдени мазмұны ашылады. Сары ұйғыр мақал-мәтелдері құрамындағы тірек лексемалар қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырылып, тұлғалық, мағыналық ерекшеліктері мен ортақтықтары ажыратылады. Сары ұйғыр және қазақ мақал-мәтелдері салыстырыла талданып, паремиялар мазмұнындағы жалпытүркілік ортақтықтар мен әр халықтың даралығын сипаттайтын ерекшеліктер көрсетіледі. Зерттеу материалдарына Қытай Халық Республикасы Сунань аймағындағы сары ұйғырлар мекеніне ұйымдастырылған екі далалық экспедиция (07.2012; 09.2012) материалдары пайдаланылды.

Received 15 March 2022. Revised 14 May 2022. Accepted 05 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Yeskeyeva M.K. Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 56-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

Для цитирования:

М.Қ. Ескеева Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – 56-71 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

¹ Мақала AP08856427 «Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиологиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Кіріспе

Тарихи-әлеуметтік, мәдени-лингвистикалық факторларға байланысты функционалдық қолданыс аясы тарылып, қарқынды лингвоконтактологиялық үдеріс нәтижелерін бойына сіңірген сары ұйғыр тілінің о бастағы төл табиғатын сипаттайтын «таза түркілік қабаты» түркі тілдері жүйесіндегі ерекше құбылыс. Жоғалу алдында тұрған сары ұйғыр тілінің түркілік қабаты VII-IX ғасырлардағы оғыз-қыпшақтық тілдің жүйенің ерекше белгілерін молынан сақтаған аса маңызды тілдік деректер қатарынан орын алады.

Тілдік бірліктердің мазмұны мен тіл иесінің дүниетанымдық ерекшеліктерін, тарихын сабақтастыра қарастыру – заманауи тіл білімінің басты талаптарының бірі. Жойылу қаупіндегі саны аз түркі халықтарының тілдік жағдайынан да, рухани мәдениетінен де ақпарат беретін мақал-мәтелдерді жинақтау, жан-жақты зерттеу түркітанудың өзекті мәселелері қатарынан орын алады.

Зерттеудің мақсаты – сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдердің мазмұны мен қолданыс ерекшеліктерін этностың рухани-мәдени құндылықтары тұрғысынан анықтау. Міндеттері: сары ұйғырлардың этникалық тарихы мен сары ұйғыр тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орны жайлы пікірлерді саралау негізінде сары ұйғыр және қазақ мақалдарын салыстыра қарастырудың тарихи негіздерін көрсету; сары ұйғыр және қазақ мақалдары мазмұнындағы жалпы түркілік ортақтықтар мен әр халықтың даралығын сипаттайтын ерекшеліктерді көрсету.

Біртұтас түркітөктес халықтың түркілік, монғолдық және тибет-қытайлық лингвожіктеліске түсуі қытайларды монғолдар билеп тұрған Юань династиясы заманынан басталады. Шығыс сары ұйғыр тілі монғол тілдік тобына, батыс сары ұйғыр тілі түркі тілдері тобына жатады. Батыс сары ұйғыр тілінде монғол, қытай-тибет элементтерінің, шығыс сары ұйғыр тілінде түркі және қытай-тибет элементтерінің өте көп болуы да лингвоконтактологиялық заңдылық. Йоғурлардың тарихи-генеалогиялық тегі ежелгі замандарда қазіргі Монғолия территориясын мекендеген *dinlin* «динлин» (б.з.д. III ғ.), *tele* «теле» (б.з. IV ғ.), *joγur/ujγur* «йоғур/ұйғұр», *qoγqu* «хойху», *toquz oγuz* «тоқуз оғуз» тайпаларымен сабақтастырылса, этникалық құрамының қалыптасу тарихы олармен тығыз қарым-қатынасқа түскен *qarluq* «қарлұқ», *qirγiz/qirγaz* «қырқыз, қырқ аз», *qijmaq* «қимақ», *tirgeš* «түргеш», *qanli* «қаңлы», *najman* «найман», *kerejt* «керейт» тәрізді түркітілдес тайпалар мен монғол, таңғұт, тибет этностарының тарихымен ұштастырылады. А.М.Решетовтың көрсетуі бойынша: «Сары ұйғырлар 840 жылдары Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін қазіргі Моңғолия жерінен оңтүстікке және оңтүстік-батысқа қарай кеткен ежелгі ұйғырлардың ұрпақтары. Өте тығыз қарым-қатынастың әсерінен олардың құрамына тұрфан ұйғырлары, қырғыз, түргеш, монғол, таңғұт және тибет халықтарының белгілі бір топтары сіңісіп кеткен» [1, с. 567-568]. Ежелгі бірнеше түркі ру-тайпаларынан тұратын көне ұйғырлардың түп-тамыры ғұндардан таратылады. Көне ұйғыр мемлекетін құрған түркі тайпаларының ғұндардың ұрпақтары екенін олардың әртүрлі хронологиялық мерзімде бір өңірді мекендегені туралы деректер дәлелдей түседі: «Селенгі өзені бойы ғұндардың да, кейіннен көне ұйғырлардың да ата жұрты болған» [2, с. 67-68]. Ежелгі қытай жылнамаларында қытай тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне байланысты *oγuz* «оғуз» этнонимінің *oγu/uγu* түрінде жазылғанына сүйенген зерттеушілер сары ұйғырлар мен көне түркі заманындағы оғыздарды тікелей байланыстырады: «Қазіргі сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы рулар көне

түркі дәуірінде Орхон бойын мекендеген тоғыз оғыздардың құрамындағы рулардың негізінде қалыптасқан» [3, 4 б.].

Сары ұйғырлардың тарихи-генеалогиялық тегі мен тарихи-лингвистикалық тегі жайлы пайымдаулар бір арнаға тоғыса бермейді, йоғур тілінің Орхон жазба мұраларын қалдырған көне түркілер тілімен байланысына мән берілмейді. Түркі тілдері тарихи дамуының хун дәуіріндегі (б.д.д. V ғ.) шығыс хун тілдерінің $z \sim \xi$, $d \sim t$ тілді ұйғыр-оғыз тобы мен қырғыз-қыпшақ тобынан; орта түркі дәуірінде (б.д. X-XV ғғ.) $z/s \sim j$ тілді хакас тобынан дамыған $z/s \sim j$ тілді хакас диалектілері мен алтай тілінің солтүстік диалектілерінен таратылатын сары ұйғыр тілінің көне түркі дәуіріндегі (б.д. V-X ғғ.) негіз-тілі ажыратылмаған. Ата-бабалары кезінде Орхон, Селенгі бойын мекендеген йоғурларлардың тілі дәстүрлі классификация бойынша $d \sim t$ тілді көне оғыз тілі саналатын Орхон ескерткіштерінің тілінен тыс қарастырылады [4, 334 с.]. Орхон мұралары тіліндегі қыпшақтық белгілердің молдығын ескеретін болсақ, тоғыз оғыздардан қалыптасқан сары ұйғырлардың тілінде де қыпшақ тілдеріне тән белгілердің сақталуы табиғи заңдылық. Бұл сары ұйғыр тілі мен қазіргі қыпшақ тобындағы қазақ тілі деректерін тікелей салыстыра қарастырудың тарихи негізін құрайды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде С.Е. Маловтың (1957; 1967) еңбектеріндегі деректер және мақала авторының жетекшілігімен 2012 жылы Қытай Халық Республикасы Сунань аймағындағы сары ұйғырлар мекеніне ұйымдастырылған екі далалық экспедиция (07.2012; 09.2012) материалдары пайдаланылды.

Тіл табиғаты мен сол тілде сөйлейтін халық болмысының сабақтастығына байланысты «қазіргі жаһандану заманында өзектелген антропоэзектік зерттеу парадигмасы әрбір жеке түркі тілінің тамырына тереңдеу бағытын жетілдіріп, интегративтік әдісті «тіл мен тарих», «тіл мен қоғам», «тіл мен сана», «тіл мен мәдениет» сияқты тұтастықтармен толықтыруда» [5, 47 б.]. Зерттеу барысында салыстырмалы-синхронды, салыстырмалы-диахронды әдіс; дәстүрлі сипаттау тәсілі; жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдарына негізделген жүйелеу әдісі; гносеологиялық таным теориясына тән – абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі, жалпылау және даралау т.б. тәрізді амал-тәсілдерді қамтитын талдау әдістері пайдаланылды. Көрсетілген танымдық-логикалық, семантикалық амал-тәсілдер паремиялардың мазмұны мен идеясын, ситуативті мағынасын ажыратуға мүмкіндік береді. Сары ұйғыр мақалдары құрамындағы сөздердің өзгерістеріне байланысты қалыптасқан паремиялық варианттылықты көрсету үшін фонетика-фонологиялық, морфемдік-компоненттік талдау әдістерін қолданудың қажеттілігі туындады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі тілдері жүйесіндегі сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер зерттеу нысанына алынған емес, тіркелген мақал-мәтелдер саны да тым аз. Толық зерттелмеген тілдер қатарына жататын түркі тектес сары ұйғыр тілі жайлы алғашқы мәліметтер Н.Г. Потаниннің, Г.Е. Маннергеймнің еңбектерінен белгілі. Ассимиляциялық үдерістегі сары ұйғыр тілі бойынша алғаш кең ауқымда зерттеу жүргізген С.Е. Малов 1909-1911,

1913-1915 жылдары Қытайда экспедицияда болып, сары ұйғыр тілі бойынша мол тілдік деректер жинақтайды. Ғалымның 1957 жылы жарияланған еңбегі сары ұйғыр тілінің қысқаша грамматикалық очеркі мен сөздіктен тұрады [6], 1967 жылы жарияланған келесі еңбегі хрестоматиялық сипатта, сары ұйғыр тіліндегі мәтіндер, ауыз әдебиеті үлгілері жинақталып берілген. Осы еңбекте 16 йоғур мақал-мәтелі орыс тіліндегі аудармасымен тіркелген [7, с. 169-171]. Б.Х. Тодаева 1954-1957 жылдары Қытай Халық Республикасына ұйымдастырылған ғылыми экспедицияға қатысып, шығыс сары ұйғыр тілі, яғни монғол тілдері тобына жататын сары ұйғыр тілі бойынша зерттеулер жүргізеді. Ғалым сары ұйғыр тілімен тығыз қарым-қатынасқа түскен монғол тілінің екі түрлі тобының – Ганьсу, Цинхай және Шыңжан өңірлерін мекендейтін монғолдардың тілдері мен монғор, дунсян, баоань тілдері элементтерінің йоғур тіліне молынан еніп қана қоймай, оның түркілік негізіне біртіндеп қатталып-қабатталып, түркі сөйленісіне тән бұрынғы ерекшелікті алмастыруының нәтижесінде мүлдем жаңа фонетикалық және грамматикалық жүйедегі аралас тіл қалыптасқанын көрсетеді [8, с. 78].

Сары ұйғыр тілін зерттеуге зор үлес қосқан ғалымдардың бірі – Э.Р. Тенишев 1958 жылы Қытайға ұйымдастырылған экспедицияға қатысады. Сары ұйғыр тілі жайлы деректер қамтылған іссапар материалдары 1961 жылы мақала түрінде жарияланады [9, с. 180-184]. 1966 жылы Б.Х. Тодаевамен авторлық бірлестікте [8], 1976 жылы жеке авторлығымен жарияланған зерттеулерінде сары ұйғыр тілінің фонетикалық жүйесі мен грамматикалық құрылымына, лексикалық ерекшеліктеріне талдаулар жасалған [10]. Ғалым сары ұйғыр тілінің лингвогеографиялық ареал бойынша батыс бөлігіне жататын қара йоғурлар тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орны туралы өз тұжырымын білдіреді: «Сарыг-югурский язык до VIII-IX вв., предположительно, был *d*-языком. Под воздействием языка древних кыргызов он трансформировался в *z*- язык. В какой-то мере его коснулось кыпчакское влияние (йотированное прозношение начальных широких гласных, причастие и прошедшее время на *-yan*)» [8, с. 40]. Э.Р. Тенишев сары ұйғырлар Қытайға қоныс аударғаннан кейін (IX-X ғ.) олардың тілдері ұзақ жылдар бойы қытай тілінің ықпалында болғандықтан қытай тілінің әсерінен қытай сөздері сөздік құрамға молынан енгенін, морфологияда аналитизм дамығанын, дыбыстық жүйеде қатаң дауыссыздардың күшті және әлсіз жұптары қалыптасқанын, қытай элементтерінің сыртында сарығ-ұйғыр тілі монғол, тибет, санскрит тілдерінен енген кірме сөздерді игергенін, «осылайша түркі тілдері жүйесіндегі дербес тілдердің бірі – аралас тіл ретінде қазіргі сарығ ұйғыр тілі қалыптасқанын» [8, с. 40] көрсетеді.

Түркі тілдері жүйесіндегі тектілдік белгілерді молынан сақтаған батыс сары ұйғыр тілі жалпытүркі тілінің даму, өзара ыдырау бағыттарын айқындауда аса маңызды лингвоқұрылым болып табылады. Батыс сары ұйғыр тілінің лексикалық жүйесінде қытай-тибет, монғол тілдерінің элементтері жиі кездескенімен, жалпытүркілік базалық лексика жақсы сақталған. Сары ұйғыр мақал-мәтелдері құрамындағы лексика негізінен таза түркілік сөздерден тұрады. «Бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құрған балаң кезеңінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мұрасы» [11, 6 б.] болып табылатын түркі мақал-мәтелдері синтаксистік құрылымы, семантикалық-тақырыптық топтары, паремиологиялық мағынаның табиғаты І. Кеңесбаев, Р. Сәрсенбаев, Ә. Қайдар, М. Копыленко, Б. Қапасова, Х. Карасаев, Н. Исәнбәт, М. Ибрагимов, И. Надилов, К. Мэргэн

А.Е. Карлинский, З. Тарланов, А. Нұрмаханов т.б. ғалымдар тарапынан зерттелді. Тіл біліміндегі универсалды құбылыс болып табылатын паремиялардың теориялық негізін дамытуда Г.Л. Пермяков, С.Г. Гаврин, В.П. Жуков т.б. орыс ғалымдары үлкен үлес қосты. Біртұтас тұжырымдамалық ойды беретін паремиялар мағынасының астарлы, бейнелі болып келуі; жеке тұрғанда тура мағынаға ие лексемалар мен фраземалар мақал-мәтелдер құрамында символдық мағынаға ие болуы; экспрессивті-бағалаушылық, эмотивті коннотацияларды білдіре алуы; сөйлеуде тұрақты болып келуі мақал-мәтелдердің ерекше белгілерін айқындайды [12, 22 с.]. Сондай-ақ, мақал-мәтелдердің мазмұны оның семиотикалық табиғатымен тығыз байланыста қарастырылады. Қазіргі таңда түркі мақал-мәтелдері антропоэзектік бағытта жан-жақты зерттелуде: Қ. Қалыбаева, Ш. Қарсыбекова, Ғ. Тұрабаева, Р. Хайруллина, З. Райымғожина, Э. Созинова, А. Пирниязова т.б. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер құрылымдық тұрғыдан да, антропоэзектік тұрғыдан да зерттелген жоқ.

Талдау

Халықтың өмірлік іс-тәжірибесі мен салт-дәстүрі, күнделікті тұрмыс-тіршілігі барысында қорытылған, дүниетанымдық сүзгіден өткен пайымдаулары мен тұжырымдарын ұтқыр да көркем тілмен, ықшам синтаксистік құрылыммен, біртұтас-ситуациялық мағынамен беретін мақал-мәтелдер – ақпараттық мазмұны терең әрі көпқатпарлы лингвофилософиялық құбылыс, этнос дүниетанымының тілдегі көрінісі. Адамзаттың өзін, әлемді, қоршаған ортаны тануға деген ұмтылысы өз қауымына тән рухани құндылықтарды айқындайтын тәжірибелік білім қорын қалыптастырады. «Адамның әлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, құбылыстарды, үдерістерді қайырымдылық, әділеттілік, сұлулық, пайдалылық т.б. тұрғысынан бағалап, құндылықтар арқылы қарастыруымен сипатталады» [13, с. 291]. Сары ұйғыр тіліндегі санаулы мақал-мәтелдер мазмұнынан да этнос ретінде жоғалу алдында тұрған түркі әлемінің бір бөлшегі – сары ұйғыр халқының байырғы рухани-мәдени құндылықтарының сілемдерін аңғаруға болады.

Қазіргі таңда этникалық мәдениеті де, тілі де, діні де үлкен өзгерістерге ұшыраған сары ұйғырлар будда дінін ұстанады. Салт-дәстүрі, тұрмыстық рәсімдері будда дінінің қағидаларына сай бейімделгенімен буддизм йоғурлардың о бастағы төл наным-сенімдер жүйесі – тәңірлік сенімді олардың этникалық санасынан біржолата өшіріп тастай алмағанын аңғаруға болады: *Pasta teñir pezik-dro, altirinda-jerte taka pezik-dro* «Көкте(баста) Тәңірі ұлы(биік) екен, төменде – жерде нағашы ұлы (биік) екен» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Біртұтас паремиологиялық мағына мақал құрамындағы компоненттердің тура мағынасына сәйкес екі түрлі ситуациялық қолданысқа ие: 1) жаратқанның құдіретіне таң қалғанда, күтпеген қуанышты жағдайға немесе кездейсоқ қайғы-қасіретке тап болған жағдайға қатысты қолданылады; 2) нағашының қамқорлығын көріп риза болғанда, нағашыдан көмек сұрап барғанда немесе нағашыға ренжіп, көңіл қалған жағдайда қолданылады. Мақал С.Е. Маловтың еңбегінде *Pašta teñir pezik pi-dro, altirinda-jerte taqa pezik pi-dro, egeni julupse poğıš mi-dro* «Вверху что величественнее небо, на земле что важнее дяди? Можно ли поэтому убить племянника?» [7, с. 169] түрінде үш компоненті құрылыммен, сұраулы сөйлем түрінде тіркелген. Зерттеуші мақалды 1910 жылы жазып алғанын көрсетеді. Арада жүз жылдан

аса уақыт өтсе де мақалдың жалпы тұрпаты өзгеріске ұшырамаған, зерттеуші мақалдың ситуациялық қолданысын толық сөйлеммен жазып алған сияқты, яғни нағашысы жиеніне зәбір көрсетті ме, әлде өліміне себеп болды ма, сол жағдайда айтылған сөйлем болса керек, үшінші компонент сөйлеушінің ситуацияға қатысты мақалды қолдану формасын көрсетеді. Ғалым *teñir* лексемасын Ресей, батыс түркологиясында қалыптасқан дәстүр бойынша «аспан, көк» деп аударады. Жергілікті тұрғындар *Pašta teñir* тіркесінің мағынасын «жоғарыдағы аспан» емес «жоғарыдағы жаратқан, құдай» мәнінде пайдаланады.

Мақал құрамындағы лексемалардың фонетикалық өзгерістерге түсуі $\check{s} \approx s$ (*pasta \approx pašta*), $q \approx k$ (*taka \approx taqa*) сары ұйғыр тілінде жиі кездеседі. Себебі, қолданыс аясы өте шағын сары ұйғыр тілінде әдеби тілдік норма қалыптаспаған, сөйлеу тілінде фонетикалық варианттар жарыса қолданылады. Жалғыз жаратушы ие – Тәңірдің құдіреттілігін, ұлылығын сипаттайтын мақал құрамындағы *pašta/pasta* «бас жақта, жоғарыда, көкте» лексемасының түбірі «адамның, жан-жануарлардың ең жоғарғы дене мүшесі» мағынасын беретін *bas* сөзінің фонетикалық варианты (анлаут $p \approx b$, ауслаут $\check{s} \approx s$), ауыс мағыналары «бір заттың жоғары жағы, жоғарыда, алдыңғы жағы т.б.», *pezik* «биік, ұлы, үлкен» лексемасы *bijik* «тік бағыттағы ұзындық» сөзінің фонетикалық варианты (анлаут $p \approx b$, инлаут $i \approx e, z \approx j$), қолданыстағы ауыс мағыналары «ұлы, ақылды, парасатты, құрметті, құдіретті, үлкен т.б.». Мақалдың екінші компоненті құрамындағы *taqa \approx taka* лексемасы ситуациялық қолданыстың аясын кеңейте түскен, түркілер дүниетанымындағы нағашы жұрттың орнын, нағашы мен жиеннің қарым-қатынасын сипаттайды. Түркі тілдері бойынша «нағашы, нағашы аға» мәнін *taqa \approx taka \approx taγa \approx taji/taj \approx daji/daj* т.б. беретін лексема оңтүстік қазақтарының тілінде $q/k \approx \gamma$ сәйкестігін түзіп, *taγa* тұлғасында қолданылады. Қазақ халқының дүниетанымында да нағашының орны бөлек: *Үйдің жақсысы – ағашынан, жігіттің жақсысы – нағашыдан*.

Сары ұйғырлардың тарихи санасында сақталған тәңірлік дүниетанымның, шаманизмнің кейбір элементтері синкретті түрде жалғасып келе жатқанын *Teñir varta – jaγmür joq polmas tro* «Тәңір барда – жаңбыр жоқ болмас» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012) мақалының мазмұны да айғақтайды. Мақалдың мағынасы – жаңбыр Тәңірдің халыққа берген сыйы, жаңбырдың жаууы да, жаумауы да құдіретті Тәңірдің құзіретінде. Тура мағынадағы қолданысы: 1) жаңбыр жауғанда Тәңірге алғыс айту мақсатында; 2) жаңбыр жаумай, құрғақшылық болғанда Тәңірден жаңбыр сұрау үшін. Ауыс мағынадағы қолданысы: биліктегі немесе ауқатты адамдардан көмек алғанда немесе көмек сұрағанда қолданылады. Тәңірден елдің амандығын тілеу, қажетін сұрау қазақ тіліндегі *Ақсарбас шалынса, тілекті Тәңір қабылдар; Тәңір деген тек қалмас* т.б. мақал-мәтелдердің мазмұнында айқын сақталған. Бұл жалпытүркілік Тәңірлік идеясының іздері мен сілемдері будда дініндегі сары ұйғырлар танымында да, ислам дініндегі қазақтардың танымында да сақталып келе жатқанын айғақтайды.

Әлеуметтік байланыстардың үйлесімді дамуының мәнін айқындайтын әлеуметтік құндылықтар жеке адамның әлеуметтік ортадағы орны мен мәртебесіне қатысты ұстанымдарды да қамтиды. Сары ұйғыр тілінде сақталған бірен-саран мақал-мәтелдер этностың әлеуметтік құндылықтары жайлы да мәлімет алуға мүмкіндік береді: *Peruq altirinta paš par/Peruq altirinta bas var* «Бөрік астында бас бар» (Хы Уей Гуанг, 50 жаста, Ланьджоу қаласы, 22.09.2012.) мақалы кез келген оқиғаның, іс-әрекеттің артында адам тұрады, әр нәрсенің себебі бар деген мағына береді. Мақалдың ситуациялық

қолданысының аясы кең, оппозициялық үдерістерді де қамтиды: 1) бір адамның ақылды сөзі, пайдалы ісі арқылы өзара дүрдараз болып жүрген адамдар татуласқанда; 2) немесе керісінше, бір адамның орынсыз әрекетінен, өсек сөзінен басқа адамдардың, екі отбасының, екі ұжымның, екі рудың керісіп қалған жағдайында; 3) бір адамның байып кетуіне немесе билікке ие болуына басқа бір ықпалды адамның жәрдемі тигенде; 4) немесе керісінше бай адамның жарлыға айналуына, мансапты адамның мансабынан айырылуына себепкер болған адамға; 5) малдың қоңды болуына, төлдің өлім-жітімсіз өсуіне еңбегі сіңген еңбекқор малшыға; 6) немесе керісінше, жалқау, малдың күйін жақсы білмейтін, баққан малы арық-тұрық малшыға т.б. игілікті немесе игіліксіз істің артында тұрған адамдарға қатысты айтылады. Паремиологиялық бірліктің негізгі идеясы – адам не айтса да, қандай әрекет жасаса да ойланып жасау керек, өзіңе де көпшілік әлеуметке де зияны тимейтіндей, тек пайдасын, игілігін көретіндей болу керек екенін меңзейді.

Ezer atta ezengi joq polmas tro «Ерттеулі ат үзеңгісіз болмас/Ерттеулі атта үзеңгі жоқ болмас» (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 09.07.2012). Мақалдың мазмұны әлеуметтік ортадағы немесе жеке адам өміріндегі кез келген қиындықтың шешімі болатынын, әрбір келеңсіз оқиғадан зардапсыз шығудың жолы бар екенін, қандай жағдай болмасын үміт үзбей, ойланып әрекет жасау керектігін насихаттайды. Жағдаяттық қолданысы: 1) қоғамда, әлеуметтік ортада қандай да бір қайшылықтар мен даудамайлар болғанда немесе жеке адамның өмірінде қиындықтар кездескенде; 2) өмірде кездесетін күрделі мәселелердің шешімін дұрыс тауып, қиындықтарды жеңіп шыққан адамға қатысты; 3) тағдырдың ауыртпалықтарын көтере алмай, өзін-өзі тастап жіберген адамдарға дем беріп, үміт отын ояту үшін қолданылады. Қазақ тіліндегі *Үзеңгісіз ер болмас, топырақсыз жер болмас* паремиясының бірінші сыңары сары ұйғыр тіліндегі *Ezer atta ezengi joq polmas tro* мақалымен тура мағынасы да, құрылымдық тұлғасы да толық сәйкес келгенімен ситуациялық қолданысында айырмашылық бар. Қазақ мақалы кез келген адамның, заттың, елдің, жердің өз жақсылығы болады деген мағына береді.

Suw – altin paçacata suw, jüyaş paçacata suw «Су – алтын шелекте де су, ағаш шелекте де су» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Әрбір заттың, әрбір адамның өзіне тән сапалық қасиеті бар. Мақалдың тура мағынасының семантикалық уәжі суды қандай ыдысқа құйса да табиғатын өзгертпейтініне негізделген. Ситуациялық ауыс мағынасы паремиологиялық-семантикалық дамудың оппозициялық ыдырау үдерісін де қамтитынын көрсетеді: 1) адамгершілігі жоғары, жақсы адам үлкен қызмет атқарып, ауқатты тұрмыс кешсе де, мансабынан айрылып қарапайым тіршілік етсе де өз табиғатынан айнымайды; 2) адамгершілігі төмен, нашар адамға әдемі, қымбат киім кигізіп қойса да, үлкен қызметтерге тағайындаса да, бай болса да, кедей болса да сол күйінде қалады. Түпкі идеясы – ұрпақты жақсылыққа ұмтылуға, өмірдің қандай жағдайы болмасын кісілік қасиеттерден айнымауға үндейді.

Piriüñqo joqtij puüñqosi joq-tro «Бұрынғысы жоқтың бүгінгісі жоқ» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақалдың тура мағынасы кез келген халықтың, елдің, жеке адамның өткен тарихы болатынына негізделсе, ауыс мағынасы өткенді ұмытпай, жадында ұстап жүр, ұрпағыңа жеткіз дегенді білдіреді. Өткеннен сабақ алып, бүгінін анықтау, болашағын бағдарлау – әрбір саналы адамның әрекеті. Бұл тұтас қоғамға да, жеке адамға да қатысты. Қазақ тіліндегі *Өткені жоқтың болашағы жоқ* деген аталы сөздің мазмұны да өткеннен тәжірибе алуды, жақсысын жалғастырып, жаманынан бойды аулақ салуды меңзейді.

Joq kiseniñ eñiki aǵtap tro «Жоқ(кедей) кісінің қарны ашып тұрар» (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 09.07.2012). Мағынасы: жоқшылықты көп көрген адамның қарны үнемі ашып тұрады. Ситуациялық қолданыстары: 1)кедей адамдар тамақты көп жеген жағдайда; 2)кезінде кедей болған, қазір жағдайы жақсы, бірақ үнемшіл, өзінен өзі аяйтын адамдарға қатысты; 3)ешнәрсеге тоймайтын, қанағатсыз адамдарға; 4) сауатсыз адамның білім алуға деген құштарлығын көргенде қолданылады. Мақал құрамындағы *eñiki* «іші/қарыны» лексемасының түбірі қазақ тілінде *ıǵ* түрінде тұлғаланып, «іш, бір заттың ішкі жағы, адамның ішкі органдары (ішек-қарын, асқазан т.б.) т.б.» мағыналарын береді. Жалпытүркілік есім мәнді *ıǵ ≈ ıǵ ≈ eǵ ≈ eǵ* моносиллабы мен етістік мәнді *ıǵ- ≈ ıǵ- ≈ eǵ- ≈ eǵ-* «ішу, жеу; ішіне қабылдау» моносиллабының гомогенділігіне байланысты аталған сөз синкретизмдер қатарынан орын алады. Қазақ тіліндегі *ıǵ* лексемасының семантикалық аясы тұрақты тіркестер құрамында кеңейе түседі. Мысалы, *ıǵı жылымады* «жақсы көрмеді, ұнатпады, көңілі қаламады, табиғаты қабылдамады, ішкі болмысы жақтырмады, жүрегі қабылдамады»; *ıǵı тартпады* «өзіне жақын тартпады; жылылық танытпады т.б.». тіркестерінен «көңіл», «жүрек», «жалпы ішкі болмыс» мағыналарын да береді. Мақал қазақ тіліндегі *Жоқтың жоғы толмас, шайнаудан жағы талмас; Кедейдің кесесі толмас, жетімнің көңілі толмас* паремияларымен мазмұндас. Сондай-ақ қазақ тіліндегі *Уызында тоймаған, тоғызында тоймайды* мақалы да белгілі бір дәрежеде сары ұйғыр тіліндегі *Joq kiseniñ eñiki aǵtap tro* мақалымен мәндес болып келеді. Мақалдың тура мағынасы: «жасында тойып тамақ ішпеген адам ересек кезінде де ешнәрсеге тоймайды», ауыс мағынасы: «жас кезінде дұрыс тәлім-тәрбие алмаған бала есейгенде де жақсы адам болып жарытпайды». Мақалдың екінші сыңарының мазмұны ұрпақ тәрбиесі мен отбасы құндылықтарының маңызын айқындайды. Қазақ және сары ұйғыр мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы кедейлік, жоқтық жайлы пайымдаулардың сәйкес болып келуі жалпытүркілік дүниетанымды, рухани-мәдени және материалдық құндылықтарды бағалаудың ортақ негіздерін сипаттайды.

Kisi/kise per vudžin, mal qor vudžin «Кісі бір кісімен(әйелмен), мал көп малмен» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақал С.Е. Маловтың еңбегінде *Kise per vudžin, mal ker vudžin* түрінде тіркелген, ғалым мақал құрамындағы *ker* «көп» сөзі ішінара *kör* тұлғасында да қолданылатынын көрсетеді [7, с. 170]. Бұл сөз түркі тілдері бойынша бірнеше фонетикалық вариант түзіп қолданылады: *qor ≈ kör ≈ küp ≈ ker* т.б. Мақалдың негізгі идеясы отбасы құндылығы ретінде моногамиялық некені насихаттайды. Ситуациялық қолданысы: 1) ер адам бір әйелмен бақытты отбасын құрып, үлгілі-өнегелі ұрпақ тәрбиелеп отырған жағдайда; 2) керісінше, бір жігіттің бірнеше әйелмен қарым-қатынаста болып, отбасының берекесін кетірген жағдайда қолданылады.

Oşqa qarisa – mila/mala ojindžiq, qurtqa qarisa – qiz ojindžiq «Шал қартайса – ойын баласы (ұл), құртқа (кемпір) қартайса – кішкентай қыз (ойын баласы)» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Сары ұйғыр тілінде *ojindžiq* лексемасы дербес тұрып «ойын, ойыншық» мәнін, *mila/mala, qiz* сөздерімен тіркесіп «ойын баласы» мағыналарын береді: *mila ojindžiq/mala ojindžiq* тіркесі «кішкентай ұл (ойын баласы)», *qiz ojindžiq* тіркесі «кішкентай қыз (ойын баласы). Қазақ тіліндегі *Адам қартайғанда – бір бала; Ойнасаң кәрімен ойна* деген мақал-мәтелдермен мәндес болып келеді. Мақал құрамындағы *qurtqa* «жасы келген әйел адам» сөзі қазақ тілінде «аналық қасқыр» мағынасында қолданылады, антропонимдер жүйесінде сақталған: *Qurtqa* «әйел адамның есімі; Қобыланды батыр жырындағы кейіпкер, батырдың жары».

Kisi qarisa künel qarşimes, terek qarisa jiltis qarşimes «Кісі қартайса да жүрегі қартаймайды, терек қартайса да тамыры қартаймайды» [7, с. 170], қазақ тілінде – *Адамның өзі қартайса да көңілі қартаймас*. Жасы біразға келсе де, жастарша ойлап, жастарша әрекет еткісі келетін адамдарға қатысты қолданылады. Сары ұйғыр тілінде *künel* лексемасы «жүрек» мағынасын береді. Адам болмысындағы сезім мен эмоцияны жүреппен, көңілмен, жанмен байланыстыра сипаттау басқа түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерден де кеңінен орын алады. Жалпы адамның психофизиологиялық табиғатын айқындайтын мұндай паремиялар әлем тілдеріне тән универсалды құбылыс.

Engem pilti – ulus pilti «Жеңгем білді – ұлыс (халық) білді» Мақалдың *Engem pilti – ojliḡ ulus pilti* «Жеңгем білді – ойдағы (далалық) халық білді» деген нұсқасы да қолданылады (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 09.07.2012). Кейбір әйел адамның сөзге жақындығын, естігенін ішінде сақтай алмай, ақпараттың растығы мен жалғандығы анықталмай жатып жұртқа тарататыны мақалдың тура мағынасының семантикалық уәжін айқындайды. Бір адам білген ақпаратты тұтас халық біледі, ештеңені жасырып ұстай алмайсың деген мағынада қолданылады. Жағдаяттық қолданылуы: 1) жасырып ұстаған сырды бір адамға айтып, ол жұртқа тарап кеткен жағдайда; 2) өсек-аяңға жақын адамдарға ескерту жасау мақсатында қолданылады. Қазақ дүниетанымында да жеңге ұғымының символдық мағынасы аса кең: жеңге – қамқор, жеңге – ақылшы, жеңге – сырлас, жеңге – отбасының тірегі, жеңге – еңбекқор, жеңге – мейірімді, жеңге – әзілқұмар т.б. Жеңгемен әзілдесуге болады, келінге, әпке-қарындасқа айта алмағанды жеңгеге айтуға болады. Осы сипаттама түркі мақал-мәтелдеріндегі жеңгенің жел сөзге құмар, өсек-аяң таратушы адамның бейнесінде берілуіне негіз болғанын аңғаруға болады. Мақалдың негізгі идеясы – жеңгеге бағыштай отырып жалпы әйелдерге, келінге, әпке-қарындасқа ескерту жасау.

Puḡḡqo žovalan/is – toḡḡqo minik «Бүгінгі іс/жұмыс – ертеңгі байлық/ ақша» (Хы Уей Гуанг, 50 жаста, Ланьджоу қаласы, 22.09.2012). Мақалдың мазмұны әрбір жүзеге асырылған пайдалы істің, жұмыстың нәтижесі болашақта көрінетінін, адал еңбек әрдайым материалдық табыс әкелетінін сипаттайды. Қоғамда, әлеуметтік ортада адамның өз қажеттіліктерін қамтамасыз етуі, материалдық тұрғыдан ешкімге тәуелсіз болуы адамның өзіне, оның еңбекқорлығына байланысты. Мақалдың идеялық мазмұны адам бойындағы еңбексүйгіштік, еңбекқорлық қасиеттің әлеуметтік құндылық тұрғысынан да, адамгершілік құндылық тұрғысынан да маңызды екенін айғақтайды. Жағдаяттық қолданысы: 1) күнделікті шаруасын немесе жасаймын деп жоспарлаған ісін дер кезінде тиянақты орындап, оның нәтижесін көрген еңбекқор адамдарға риза болғанда; 2) жасалатын жұмысты уақтысында орындамай немесе кешіктіріп орындаған адамдарға ескерту ретінде қолданылады. Қазақ тіліндегі *Бүгінгі істі ертеңге қалдырма; Бейнеттің зейнеті бар* т.б. мақал-мәтелдердің мазмұны да адамның қоғамда, әлеуметтік ортада өзін тәуелсіз, бақытты сезінуі үшін еңбекқорлықтың, жауапкершіліктің маңыздылығын сипаттайды.

Oḡurḡi qizurqinḡa qoḡus paḡlar «Ұрлықшы құйрығына қоңус (музыка аспабы) байлар» (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 13.07.2012). Кез келген теріс қылық, теріс әрекет бәрібір ашылады, көпшілікке мәлім болады деген мағына береді. Мақал құрамындағы *qoḡis* лексемасы ішекті музыкалық аспаптың атын білдіреді. Сары ұйғырлардың ата-бабалары қолданған ішекті саз аспабы қазіргі кезде сақталмаған, тіпті суретін де таба алмадық. Бірақ, халық жадында, халық тілінде сақталып келеді.

Сары ұйғыр тіліндегі *qoñis/qoñus* сөзі қазақ тіліндегі *qobiz*, қырғыз тіліндегі *qomuz* сөздерімен төркіндес екені тұлғасынан да, мағынасынан да айқын аңғарылады. Мақал мазмұны бойынша *qoñis/qoñus* шындықтың, ақиқаттың, әділдіктің символы, халық үнін жария ететін қасиетті аспап. Қоғамның үйлесімді дамуына кері әсер ететін жаман қасиеттердің бірі – ұрлық жасау. Ұрлық адамның әлеуметтік ортадағы беделін түсіріп, жиіркеніш тудыратын қылық. Паремиологиялық мағынаның семантикалық уәжіне ұрлықты әшкерелейтін ақиқат ретінде музыкалық аспаптың даусы алынып отыр. Жағдаяттық қолданысы: 1) біреудің ұрлық немесе жасырын басқа бір келеңсіз әрекетті жасап жатқанында, бұл әрекеттің терістігін, ертең бәрібір жария болатынын ескерту мақсатында; 2) ұрлық жасаған немесе біреуге қасақана зиян келтіру үшін жасырын түрде басқа іс-әрекеттер жасаған адамның теріс қылығы әшкере болып, ұятқа қалған жағдайда қолданылады. Бұл паремиологиялық мағына белгілі бір іс-әрекеттің, үдерістің әр кезеңіне қатысты да семантикалық ыдырауға ұшырайтынын айқындайды. Қазақ тілінде: *Ұрлық түбі – қорлық*.

Avqa köz qolaq rol «Қарияға көз-құлақ бол». (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақалдың тура мағынасының семантикалық уәжіне қартайған адамның құлағы нашар еститіні, көзі нашар көретіні негіз болса, ауыс мағынасы қарт адамдарға үнемі қамқорлық таныту қажет екенін сипаттайды. Жалпы мазмұны қазақ тіліндегі *Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет* мақалымен үндес.

Jol mañsa soanlama «Жолға шыққанда күн санама» [7, с. 171]. Қазақ ұғымындағы сапарға шығатын адамның барар жеріне қашан жететінін, қашан қайтып келетінін сұрауға болмайды, алдын ала болжауға болмайды деген ырымға байланысты қалыптасқан *Жол кеспе!* тиым сөзінің мазмұнымен толық сәйкес келеді. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер мазмұнында сақталған ырым-тиымдардың қазақ дәстүріндегі ырым-тиымдармен сәйкес келіп жатуы о бастағы жалпытүркілік дүниетанымға негізделеді.

Pezik tasqa pezik qar tusqo, kičik tasqa kičik qar tusqo «Үлкен тасқа үлкен (көп) қар түсер, кішкентай тасқа кішкентай (аз) қар түсер» [7, с. 171]. Игіліктер мен жақсылықтар да, табиғи апаттардың залалы да адамдардың әлеуметтік мәртебесіне сай (әке – бала, бай – кедей, бастық – қарапайым қызметкер/жұмысшы т.б.) әртүрлі болуы мүмкін деген мағына береді. Ауыс мағынасы адамның әлеуметтік мәртебесіне сай жауапкершілік деңгейдің де әртүрлілігін сипаттайды. Адамгершілік құндылықтарға жататын жауапкершілік мән-маңызына қарай әлеуметтік құндылықтарға да, саяси құндылықтарға да қатысты болып келеді. Жауапкершілік әрбір адамның адамгершілік сапасын айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі. Әлеуметтік-қоғамдық ортадағы адам мәртебесіне қарай жауапкершіліктің деңгейі де әр түрлі болады, мәселен отбасындағы тұңғыш баланың жауапкершілігі кенже баланың жауапкершілігенен гөрі ауырлау болуы мүмкін. Сол сияқты қарапайым қоғам мүшесіне қарағанда билік басындағы лауазымды азаматтардың жауапкершілік жүгі ауыр болатыны белгілі. Қарапайым адам отбасына, бала-шағасы мен туыстарына жауапты болса, ел басшысы тұтас халыққа, мемлекетке жауапты.

Jol jakin – siqasqo, kise jakin – kaqisqo [7, с. 170] «Жол жақын болса сығылысар (тар), адам жақын болса қағысар». Белгілі бір дәрежеде қазақ тіліндегі туыс адамдарға қатысты айтылатын *Жақында болса тебіскен, алыста болса кісінескен* мақалының мазмұнымен үндеседі.

Рухани-мәдени құндылықтар – жеке тұлғаның рухани байлығының, адамгершілік санасының өлшемі, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарға, басқа адамдарға

деген қатынастарының, сезімдерінің, өз өмірінің, мақсат-мұраттарының мәні. Этнос мүшелерінің өз қауымына тән жағымды қасиеттерді жоғары бағалауы, қадірлеуі этностың рухани құндылықтарын айқындаумен қатар этнос мәдениетінің деңгейін де көрсетеді.

Нәтижелер

Халық даналығының қайнар көзі болып табылатын мақал-мәтелдер – әрбір халықтың рухани қазынасы, жалпытүркілік құндылық, жалпы түркі тілдері жүйесінің ажырамас бөлігі. Витальды, әлеуметтік, діни, моральдық, эстетикалық, саяси құндылықтар болып жіктелетін рухани-мәдени құндылықтар өзара сабақтасып жатады, соған орай бір мақалдың мазмұнында бірнеше құндылықтарды қатар сипаттайтын тұжырымдамалық идеялар көрініс беруі мүмкін. Мысалы: *Pezik kisesi joq – to'ujjo joq* «Үлкен кісісі (данасы, қариясы, көбасшысы) жоқтың – ертеңі жоқ» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Жағдаяттық қолданысы: 1) үйінде қарт ата-анасы бар, берекелі, әдепті отбасын көріп, риза болғанда; 2) қарт ата-анасын сыйламайтын адамдарды көргенде; 3) ел басшысының немесе кез келген ұйым, мекеме басшысының ақылына, әділдігіне риза болғанда; 4) ел басшысының, басқа да жоғары лауазымды қызметтегі адамдардың әділетсіздігін, басқару, ұйымдастыру қабілетінің төмендігін көргенде қолданылады. Бұл мақалдың мазмұны әлеуметтік, адамгершілік және саяси құндылықтарды насихаттайды. Қазақ тілінде – *Көш басшысы жоқ ел оңбайды, Құралай бастаған киік оңбайды; Қариясы жоқтың – дариясы жоқ.*

Pekik kisenij teli/teli per qulaš «Бүкір кісінің тілі бір құлаш» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақалдың мазмұны аса терең. Әлеуметтік өмірде тағдыры әртүрлі адамдар кездеседі, олардың біразы кез келген қиындықты жеңіп шығатын, мойымайтын қайсарлы да мақсаткер болса, енді бір тобы әлсіз, барлық қиындыққа мойынсұнып жүре береді, енді бір бөлігі өзінің көрген азаптарын қоғамнан, әлеуметтен, жанындағы басқа адамдардан көреді. Өміріне, тағдырына ашулы, жұрттың бәріне өкпелі адамдардың тілі ащы болады, басқа адамдардың жанын тілімен, уытты сөзімен жаралағанды әдетке айналдырады. Мақалдың тура мағынасы физикалық кемістігі бар бүкір кісіге қатысты болғанымен жалпы мазмұны кең, ащы сөзді ойланбай айтатын барлық адамдарға қатысты қолданылады. Қазақ тіліндегі *Жаманның тілі ащы, сараңның суы ащы* мақалымен синонимдік қатар құрайды. Туа бітті іші тар, ақылы таяз, мінезі шайпау, тілі ащы адамдар да болады. Мақалдың идеялық мазмұны ойланып сөйлеу, өз пікірін ешкімнің жанын жараламай жеткізу үлкен адамгершіліктің белгісі екенін насихаттайды. Бұл мақалдың әлеуметтік құндылықтармен қатар адамгершілік құндылықтарды да сипаттайтынын көрсетеді.

Күрделі лингвистикалық құрылым болып табылатын мақал-мәтелдердің құрылымының тұрақтылығы мен мағынасының біртұтастығы негізгі ерекшелігі болғанымен сөйлеу үдерісінде, қарым-қатынастың постулаттарына сәйкес өзгерістерге түсіп отыруы паремиологиялық мағынаның аясын кеңейте түседі. Кей жағдайда екі сыңардан тұратын қостағанды мақалдардың әрбір сыңары ситуациялық басымдыққа ие болып отырады, мысалы: *Toqur pudžaq ali'ynij qašī, jas eren sašdi'ynij qašī* «Өтпес пышақ қолдың (алақанның) қасы(жауы), жас жігіт шаштының (әйелдің) қасы(жауы)» мақалының бірінші компоненті ескі құрал-жабдықтарды, қайралмаған пышақты пайдалану адамға зиян тигізуі мүмкін, сондықтан абай болу керек, мүмкін болса қолданбау қажеттігін

ескерткенде немесе пайдаланып зиян шекен адамға қатысты басымдыққа ие болады. Ал екінші компоненті жас жігіттермен қалжыңдасып тұрған қыз-келіншекке ескерту ретінде немесе қыз-келіншектердің жас жігіттермен жақын араласамын деп сөзге қалған жағдайға байланысты басымдық алады.

Мақал-мәтелдер мазмұнындағы рухани-мәдени құндылықтар жайлы ақпараттың сақталуы мен қабылдануы тілдің семиотикалық табиғатына қатысты әмбебап құбылыс. Географиялық, тарихи, этникалық және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан әлемдегі барлық халықтар тіліндегі мақал-мәтелдер бірдей немесе бір-біріне өте жақын жағдаятты сомдайды. Г.Л. Пермяков барлық тілдердегі тұрақты оралымдарды олардың семиотикалық табиғатымен байланыста қарастыру қажеттігін көрсетеді [14, с. 7]. Жағдаяттың сипатына қарай сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдері негізінен бес түрлі логика-семиотикалық топтан тұрады: 1. Зат (адам, құбылыс т.б.) пен оның қасиеттерінің қатысына байланысты (*Pekik kiseniñ teli/teli per qulaş* «Бүкір кісінің тілі бір құлаш/ащы»). 2. Заттардың бір-бірімен қатысына байланысты (*Ezer atta ezengi joq polmas tro* «Ерттеулі ат үзеңгісіз болмас»). 3. Әр түрлі заттардың бірі-бірінің қатынасына байланысты айқындалатын сол заттардың қасиеттері арасындағы қатынастар (*Pezik tasqa pezik qar tusqo, kiçik tasqa kiçik qar tusqo* «Үлкен тасқа үлкен (көп) қар түсер, кішкентай тасқа кішкентай (аз) қар түсер»). 4. Заттардың белгілі бір қасиеттері бар-жоғына байланысты олардың арасындағы байланыстар (*Kisege minik joq posa taltaqini ustañaq tro, seminge tuz joq posa suni ustañaq tro* «Кісиде ақша жоқ болса, аруаққа пара-пар, ыдыстағы аста тұз болмаса суға пара-пар»). 5. Әртүрлі заттарға тән бөліктердің қасиеттері арасындағы ұқсастықтарға байланысты (*Kisi qarisa küñel qarñimes, terek qarisa jiltis qarñimes* «Кісі қартайса да жүрегі қартаймайды, терек қартайса да тамыры қартаймайды»).

Әрбір халық тіліндегі мақал-мәтелдер халық мәдениетінің айнасы. Этностық тағдыры күрделі, тоқырау жағдайындағы сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдерден де халықтың рухани-мәдени құндылықтары көрініс береді.

Қорытынды

Бай да құнарлы мазмұнға ие мақал-мәтелдер лингвоэволюциялық үдерістерге сай дамып, уақытпен бірге жаңарып, түлеп, заманауи тілдің сипатына енгенімен ақпараттық мазмұнында халық дүниетанымының о бастағы архаикалық белгілерін де сақтап қалатыны белгілі. Мақал-мәтелдер құрылымындағы өзгерістер бастапқы паремиологиялық мағынаны түбегейлі өзгерте алмайды, ситуациялық мағынасының аясы кеңеюі, әр бағытқа тарамдала дамуы немесе тарылуы мүмкін. Бір негізден тараған қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер де құрылымдық-мағыналық тұрғыдан біраз өзгерістерге түскенімен мазмұнындағы жалпытүркілік дүниетаным негізінен сақталып отырады. Бұл сары ұйғыр мақал-мәтелдерінің де, қазақ мақал-мәтелдерінің де мазмұнынан айқын аңғарылады.

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан паремиялар әрбір этностың дара болмысын, өзіндік рухани-мәдени келбетін айқындайтын күрделі лингвистикалық құрылым болып табылады. Мақал-мәтелдер тұлғасына тұрақтылық тән болғанымен абсолютті тұрақтылық сақталмайтыны белгілі. Тілдің даму үдерісіндегі интралингвистикалық,

экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен әртүрлі өзгерістерге ұшырайды. Функционалдық қолданыс аясы тарылған сары ұйғыр тілінде тілдік нормалардың қалыптаспауына, үндестік заңының жүйесіздігіне байланысты мақал-мәтелдер құрамындағы сөздер фонетикалық жарыспалылық сипатта қолданылады. Бұл сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер варианттарының қалыптасуына ықпал еткенін көрсетеді.

Таным мазмұны мен тіл мазмұнының сабақтастығын айқындайтын мақал-мәтелдердің этнос болмысын танытудағы айырықша қызметі паремиологиялық мағынаның рухани-мәдени құндылықтарды сипаттауымен байланысты болып келеді. Шағын санды сары ұйғыр тілінде сақталған аздаған мақал-мәтелдердің мазмұнынан өмір, денсаулық, игілік, экология мәселелерін қамтитын витальды құндылықтар да; жаратқанға, сенімге, ғибадат орындарына қатысты діни құндылықтар да; әлеуметтік мәртебе, әлеуметтік жағдай, байлық, отбасы т.б. туралы әлеуметтік құндылықтар да; қайырымдылық, достық, сүйіспеншілік, парыз, адалдық, әдептілік т.б. жайлы моральдық құндылықтар да; сұлулықты, идеалды, үйлесімділікті насихатты қамтитын эстетикалық құндылықтар да; елдік, ел басқару ісі, мемлекеттілік, заң, азаматтық еркіндіктер т.б. мәселелерді қамтитын саяси құндылықтар да там-тұмдап көрініс береді.

Тілдің өлуі немесе ассимиляциялық құбылыстарға ұшырауы этностың жоғалуына тікелей ықпал ететіні белгілі. Ұрпақ арасындағы рухани-мәдени сабақтастық желісінің үзілмеуі тіл қызметіне тікелей байланысты. Сары ұйғыр тілінде мақал-мәтелдердің тым аз сақталуы, сөйлеу үдерісінде нақыл сөздерді қолданатын адамдардың бірді-екілі ғана болуы қарқынды ассимиляциялық үдерістегі этностың лингвистикалық ахуалының күн өткен сайын төмендеп бара жатқанын айқындайды.

Әдебиет

1. Решетов А.М. Уйгуры. Шара уйгур (шира югур, юйгу) // Народы и религии мира. Энциклопедия. Главный редактор В.А. Тишков. – Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 928 с.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. – М-Л: Издательство АН СССР, 1960. – 362 с.
3. Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2000. – 315 б.
4. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969. – 382 с.
5. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің түркілік сабақтастығы // Turkic Studies Journal. – №3. Vol.3. 2021. – С.47-54.
6. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – 196 с.
7. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. – Москва: Наука, 1967. – 218 с.
8. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. – Москва: Наука, 1966. – 84 с.
9. Тенишев Э.Р. Отчет по поездке к уйгурам, саларам и сарыг-югурам // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XX. – Москва: Изд. АН СССР, 1961. – С.180-184.
10. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Текст. – Москва: Наука, 1976. – 307 с.
11. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толған-ай, 2004. – 560 б.
12. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. КазССР, Ин-т языкознания. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 160 с.
13. Философия. Құрастырған Т. Ғабитов. – Алматы: Раритет, 2005. – 400 б.
14. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – Москва: Восточная литература, 1970. – 240 с.

Reference

1. Reshetov A.M. Uygury. Shara uygur (shira iugur, iuygu) [Uighurs.Yellow Uighurs (shira iugur, iuygu)]. In: Narody i religii mira. Ensiklopediya [Peoples and religions of the world. Encyclopedia]. Moskow, Scientific publishing house «Big Russian Encyclopedia», 1998. 928 p. [in Russian].
2. Bichurin N.Ia. Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii vdrevnie vremena [Collection of information about peoples inhabiting the central Asia in ancient times. Vol. 2.]. Moscow-Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1960. 362 p. [in Russian].
3. Hy Uey Guan. Sary uygylardyn madeniyet tarihy [The cultural history of Yellow Uighurs]. Beijing, Nations publishing house, 2000. 315 p. [in Kazakh].
4. Baskakov N.A. Vvedeniye v izuchenie turkskih yazykov [Introduction to the studies of the Turkic languages]. Moscow, Higher School, 1969. 382 p. [in Russian].
5. Mankeeva Zh.A. Kazakh tilinin turkilik sabaktastygy [Turkic continuation of Kazakh language]. Turkic Studies Journal. 2021. №3. Vol.3. P. 47-54. [in Kazakh].
6. Malov S.E. Yazyk zheltyh uygurov. Slovar i grammatika [The language of yellow Uighurs. Vocabulary and grammar]. Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. 196 p. [in Russian].
7. Malov S.E. Yazyk zheltyh uygurov. Teksty I perevody [The language of yellow Uighurs. Texts and translations]. Moscow, Nauka, 1967. 218 p. [in Russian].
8. Tenishev E.R., Todaeva B.H. Yazyk zheltyh uygurov [The language of yellow Uighurs]. Moscow, Nauka, 1966. 84 p. [in Russian].
9. Tenishev E.R. Otchet po poezdke k uyguram, salaram i saryg-iuguram [Report on the travel to Uighurs, Salars and Yellow Uighurs]. Izvestia of the USSR Academy of Sciences. Department of Literature and Language. Vol.XX. Moscow, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1961. P. 180-184 [in Russian].
10. Tenishev E.R. Story saryg-yugurskogo yazyka. Tekst [The structure of the Saryg-Yugur language. Text]. Moscow, Nauka, 1976. 307 p. [in Russian].
11. Kaydar A.T. Halyk danalygy [People's wisdom]. Almaty, Tolgan-AI, 2004. 560 p. [in Kazakh].
12. Karlinskiy A.E. Osnovy teorii vzaimodeystvia yazykov [Basis of the theory of interaction of languages. Kazakh SSR, Institute of linguistics]. Alma-Ata, Nauka, 1990. 160 p. [in Russian].
13. Filosofiya [Philosophy]. Compiled By T. Gabitov. Almaty, Rarity, 2005. 400 p. [in Kazakh].
14. Permyakov G.L. Ot pogovorki do skazki (Zametki po obshey teorii klishe) [From proverb to fairy tale (Notes on the general theory of cliches)]. Moscow, Oriental literature, 1970. 240 p. [in Russian].

M.K. Yeskeyeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

(E-mail: yeskeyeva@mail.ru)

Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language

Abstract. Proverbs and sayings in the modern Turkic languages, which have their own way of formation, develop in close contact with the common Turkic paremiological system, which determines the directions of internal processes of disintegration of the common Turkic language system. The

results of the study of a particular language contribute to finding solutions to problems in the Turkic language, complementing theoretical considerations, and identifying features of the common Turkic worldview. Proverbs and sayings preserved in the language of Yellow Uighurs in the assimilation process, along with the peculiarities of the ethnic worldview, contribute to revealing the features of the common Turkic worldview, clarifying the peculiarities of the development of the paremiological system of Turkic languages in general. The research study considers the meaning and features of the use of proverbs and sayings in the yellow Uighur language, which have a narrowed functional scope, in the context of the history, everyday life and traditions of the people, in the context of spiritual and cultural values. It is determined that changes in the situational use of a single paremiological meaning are also facilitated by the semantic field of dominant lexemes in proverbs and sayings. The ethno-cultural content of the Sary Uighur proverbs describing Tengrism, public and social relations, family and moral values is determined. Key lexemes in the structure of proverbs and sayings of Sary Uighur are compared with versions in the Kazakh language, structural, semantic and common features are distinguished. The Sary Uighur and Kazakh proverbs and sayings are compared, and the features of the content of paremia that characterize the common features of the Turkic peoples and the individual peculiarities of each nation are given. The research study used the materials of two field expeditions (07.2012; 09.2012) organized with the participation of the author to the settlement of the Yellow Uighurs in the Sunan region of the People's Republic of China.

Keywords: proverbs and sayings, endangered languages, yellow Uighur language, paremiological meaning, linguophilosophy, common Turkic worldview, spiritual and cultural values.

М.К. Ескеева

*Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: yeskeyeva@mail.ru)*

Пословицы на языке желтых уйгуров

Аннотация. Процессы внутреннего распада общетюркской языковой системы нашли отражение в пословицах и поговорках современных тюркских языков, которые прошли свой определенный этап развития и находились в тесной связи с паремиологическими системами других тюркских народов. Результаты исследования определенного языка способствуют решению вопросов, вызывающих полемику в других тюркских языках, тем самым дополняют теоретические выводы, выявляя особенности общетюркского мировидения. Пословицы и поговорки, которые сохранились в языке сары-уйгуров, подверглись процессу усиленной ассимиляции, что дало возможность выявить своеобразие как общетюркского, так и этнического мирозерцания. В статье рассматриваются значения и уделяется внимание употреблению пословиц и поговорок, имеющих ограниченный спектр функционального применения с точки зрения духовных и культурных ценностей в контексте истории, быта и обычаев народа. Выявляется, что семантическая сфера доминантных лексем в составе пословиц влияет на изменение ситуативного употребления целостного значения паремий. Раскрывается этнокультурное содержание сары-уйгурских пословиц, которые описывают общественно-социальные отношения, семейные и нравственные ценности, тенгрианство. Определяются общие, структурные и смысловые особенности опорных лексем в составе пословиц и поговорок на языке желтых уйгуров в сравнении с аналогичными

вариантами в казахском языке. Проводится сравнительный анализ казахских и сары-уйгурских пословиц, которые позволяют выявить схожие черты в содержании паремий и самобытность каждого отдельного народа. В материалах исследования автором использованы данные, которые были получены в ходе двух экспедиций (07.2012; 09.2012) в поселение сары-уйгуров в район Сунань Китайской Народной Республики.

Ключевые слова: пословицы, исчезающие языки, язык желтых уйгуров, паремиологическое значение, лингвофилософия, общетюркское мировоззрение, духовно-культурные ценности.

Автор туралы мәлімет:

Ескеева Мағрипа Қайнарбайқызы, филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7647-817X

Information about the author:

Yeskeyeva Magripa Kaynarbaykyzy, Doctor of Philology, Professor at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7647-817X

Сведения об авторе:

Ескеева Мағрипа Қайнарбаевна, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Сұлтан, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7647-817X